International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 15 January – February - 2026

प्रादेशिक असमतोलाचा आर्थिक व सामाजिक विकासावर होणारा प्रभाव

रचना दत्तात्रय कोळपे [१], प्रा. डॉ. संजीव संपतराव लाटे[२]

[१]संशोधक विद्यार्थी, राजगड ज्ञानपीठ, अनंतराव थोपटे महाविद्यालय, भोर

[२]संशोधक मार्गदर्शक, प्राचार्य अमृतेश्वर कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, विंझर.

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

Corresponding Author – रचना दत्तात्रय कोळपे

DOI - 10.5281/zenodo.18861286

सारांश:

औद्योगिकीकरण हे प्रादेशिक आर्थिक विकासाचे एक महत्त्वाचे साधन मानले जाते. महाराष्ट्रातील पुणे जिल्हा हा औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत जिल्हा असून येथे विकसित झालेल्या औद्योगिक पट्ट्यांनी रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, स्थलांतर, नागरीकरण आणि सामाजिक-आर्थिक संरचनेत लक्षणीय बदल घडवून आणले आहेत. प्रस्तुत संशोधन पेपर हा पूर्णपणे सैद्धांतिक अभ्यासावर आधारित असून पुणे जिल्ह्यातील औद्योगिक पट्ट्यांचा रोजगारनिर्मिती व आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम समजून घेणे हा याचा मुख्य उद्देश आहे. दुय्यम स्रोतांतील संशोधन लेख, पीएच.डी. प्रबंध, शासकीय अहवाल आणि आर्थिक सर्वेक्षण यांच्या आधारे औद्योगिकीकरण, रोजगार व विकास यांच्यातील परस्परसंबंधांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. साहित्याच्या विश्लेषणातून असे आढळते की औद्योगिक पट्ट्यांमुळे थेट व अप्रत्यक्ष रोजगारनिर्मिती वाढते, स्थानिक अर्थव्यवस्था बळकट होते; मात्र त्याचवेळी स्थलांतर, नागरी ताण आणि प्रादेशिक असमतोल यांसारखी आव्हानेही निर्माण होतात. त्यामुळे औद्योगिक विकासाचा परिणाम हा बहुआयामी असून समावेशक व संतुलित विकासासाठी धोरणात्मक हस्तक्षेप आवश्यक ठरतो.

मुख्य शब्द : औद्योगिक पट्टे, रोजगारनिर्मिती, आर्थिक विकास, पुणे जिल्हा, प्रादेशिक असमतोल

प्रस्तावना:

औद्योगिकीकरण हे कोणत्याही प्रदेशाच्या आर्थिक विकासाचे केंद्रबिंदू मानले जाते. कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेतून औद्योगिक व सेवा-प्रधान अर्थव्यवस्थेकडे होणारा प्रवास हा रोजगाराच्या संधी, उत्पन्नाची पातळी आणि जीवनमान सुधारण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतो. भारतात आणि विशेषतः महाराष्ट्रात औद्योगिक धोरणे, औद्योगिक वसाहती (MIDC), वाहतूक व पायाभूत सुविधा यांमुळे काही जिल्हे औद्योगिकदृष्ट्या अधिक विकसित झाले आहेत. पुणे जिल्हा हा त्यापैकी एक प्रमुख जिल्हा असून येथे चाकण, तळेगाव, रांजणगाव व पिंपरी-चिंचवड यांसारखे औद्योगिक पट्टे वेगाने विकसित झाले आहेत (मार्कड व जंगले, 2020). औद्योगिकीकरण हे आधुनिक आर्थिक विकासाचे एक अत्यंत महत्त्वाचे साधन मानले जाते, कारण ते केवळ उत्पादनवाढीपुरते मर्यादित न राहता रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, शहरीकरण, सामाजिक परिवर्तन आणि प्रादेशिक विकास यांवर दूरगामी परिणाम घडवून आणते. भारतासारख्या विकसनशील देशात औद्योगिक धोरणे, औद्योगिक वसाहती, विशेष आर्थिक क्षेत्रे आणि पायाभूत सुविधांच्या विस्तारामुळे काही प्रदेश वेगाने विकसित झाले असून काही भाग तुलनेने मागे राहिले आहेत, ज्यामुळे प्रादेशिक असमतोलाची समस्या अधिक तीव्र झाली आहे. महाराष्ट्र राज्यात पुणे जिल्हा हा औद्योगिकदृष्ट्या अत्यंत प्रगत जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. पिंपरी-चिंचवड, चाकण, तळेगाव, रांजणगाव

यांसारख्या औद्योगिक पट्ट्यांमुळे पुणे जिल्हा उत्पादन, अभियांत्रिकी, ऑटोमोबाईल, माहिती-तंत्रज्ञान आणि सेवा क्षेत्राचे एक प्रमुख केंद्र बनला आहे. या औद्योगिक पट्ट्यांच्या विकासामुळे जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर थेट तसेच अप्रत्यक्ष रोजगारनिर्मिती झाली असून स्थानिक तसेच स्थलांतरित कामगारांसाठी रोजगाराच्या नव्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. औद्योगिक विस्तारामुळे उत्पन्नाची पातळी वाढली, बाजारपेठांचा विस्तार झाला, लघु व मध्यम उद्योगांना चालना मिळाली आणि जिल्ह्याच्या एकूण आर्थिक संरचनेत लक्षणीय परिवर्तन घडून आले. तथापि, या सकारात्मक परिणामांसोबतच स्थलांतरात वाढ, शहरीकरणाचा वेग, घरभाडे व जमिनीच्या किमतींतील वाढ, वाहतूक व सार्वजनिक सेवांवरील ताण, पर्यावरणीय समस्या आणि सामाजिक-आर्थिक असमानता यांसारखी आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. त्यामुळे औद्योगिक पट्ट्यांचा प्रभाव हा केवळ आर्थिक लाभांच्या दृष्टीने न पाहता सामाजिक व प्रादेशिक परिणामांच्या व्यापक संदर्भात समजून घेणे आवश्यक ठरते. या पार्श्वभूमीवर, प्रस्तुत अभ्यासात पुणे जिल्ह्यातील औद्योगिक पट्ट्यांचा रोजगारनिर्मिती व आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम सैद्धांतिक आणि विश्लेषणात्मक दृष्टिकोनातून समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे, जेणेकरून औद्योगिक विकास आणि समावेशक, संतुलित प्रादेशिक विकास यांमधील परस्परसंबंध अधिक स्पष्ट करता येईल. पुणे जिल्ह्यातील औद्योगिक विस्तारामुळे केवळ उद्योगांची संख्या वाढली नाही तर रोजगाराची रचना, स्थलांतराचे स्वरूप आणि शहरी-ग्रामीण संबंधांमध्येही बदल झाले आहेत. म्हणूनच औद्योगिक पट्ट्यांचा रोजगारनिर्मिती व आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम सैद्धांतिक पातळीवर समजून घेणे आवश्यक ठरते.

औद्योगिक पट्ट्यांची संकल्पना व महत्त्व:

औद्योगिक पट्टे म्हणजे ठरावीक भौगोलिक क्षेत्रात विकसित केलेल्या औद्योगिक वसाहती, जिथे उद्योगांसाठी जमीन, वीज, पाणी, वाहतूक आणि इतर पायाभूत सुविधा एकत्रित स्वरूपात उपलब्ध करून दिल्या जातात. MIDC सारख्या संस्थांमार्फत औद्योगिक पट्ट्यांचा विकास केला जातो, ज्यामुळे गुंतवणूक आकर्षित होते आणि रोजगारनिर्मितीला चालना मिळते (MSME Development Institute, 2015).

सैद्धांतिक दृष्टिकोनातून पाहता, औद्योगिक पट्टे "विकासाचे केंद्र" (growth poles) म्हणून कार्य करतात. या केंद्रांभोवती पुरवठा-साखळी, सेवा-क्षेत्र, वाहतूक व किरकोळ व्यवसाय वाढतात, ज्यामुळे अप्रत्यक्ष रोजगारनिर्मिती घडते. पुणे जिल्ह्यातील औद्योगिक पट्ट्यांनी अशाच प्रकारचा विकास-प्रभाव निर्माण केला आहे (पोल, 2024).

औद्योगिक पट्टे व रोजगारनिर्मिती:

रोजगारनिर्मिती ही औद्योगिक विकासाची सर्वात महत्त्वाची सामाजिक-आर्थिक फलनिष्पत्ती मानली जाते. औद्योगिक पट्ट्यांमुळे थेट रोजगार (उद्योगांमधील कामगार, तंत्रज्ञ, व्यवस्थापक) तसेच अप्रत्यक्ष रोजगार (वाहतूक, सुरक्षा, कंत्राटी सेवा, किरकोळ व्यापार) निर्माण होतो. चाकण औद्योगिक क्षेत्रातील स्थलांतरित कामगारांच्या अभ्यासातून असे दिसून येते की औद्योगिक पट्टे रोजगाराच्या संधी वाढवून ग्रामीण व मागास भागातील लोकसंख्येला आकर्षित करतात (गवडे, 2023). तथापि, सैद्धांतिक पातळीवर रोजगारनिर्मितीचा विचार करताना रोजगाराची गुणवत्ता, स्थिरता, वेतन व सामाजिक सुरक्षा यांचाही विचार करणे आवश्यक आहे. काही वेळा औद्योगिक रोजगार कंत्राटी स्वरूपाचा असल्यामुळे कामगार असुरक्षिततेचे प्रश्न निर्माण होतात (गवडे, 2023).

औद्योगिक विकास व आर्थिक वाढ:

आर्थिक विकास हा केवळ उत्पन्नवाढीपुरता मर्यादित नसून जीवनमान, उपभोग, शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक संधी यांचा एकत्रित परिणाम असतो. पुणे जिल्ह्याच्या सामाजिक-आर्थिक विकासावरील अभ्यासातून औद्योगिक घटकांचा आर्थिक वाढीशी थेट संबंध असल्याचे दिसून येते (पोल, 2024). औद्योगिक पट्ट्यांमुळे स्थानिक बाजारपेठा विकसित होतात, MSME क्षेत्राला चालना मिळते आणि सेवा-क्षेत्राचा विस्तार होतो (बडवे, २०१७). परिणामी जिल्ह्याच्या एकूण आर्थिक संरचनेत परिवर्तन घडते. तथापि, हा विकास सर्व भागांत समान प्रमाणात होत नाही; त्यामुळे प्रादेशिक असमतोलाची समस्या निर्माण होते.

स्थलांतर, नागरीकरण व प्रादेशिक असमतोल:

औद्योगिक पट्ट्यांच्या विकासामुळे रोजगाराच्या शोधात मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर घडते. पुणे जिल्ह्यातील लोकसंख्या स्थलांतराच्या नमुन्यांचा अभ्यास औद्योगिक वाढीशी स्थलांतराचा घनिष्ठ संबंध दर्शवितो (शिंदे व झोडगे, २०२१). स्थलांतरामुळे शहरीकरणाचा वेग वाढतो, परंतु त्याचबरोबर घरभाडे वाढ, वाहतूक ताण, पायाभूत सुविधांवरील दबाव आणि सामाजिक तणाव यांसारख्या समस्या निर्माण होतात. या पार्श्वभूमीवर, पुणे जिल्ह्यातील औद्योगिक विकासामुळे निर्माण झालेल्या प्रादेशिक असमतोलाचे आर्थिक व सामाजिक परिणाम तक्ता क्र. १ मध्ये संक्षिप्त स्वरूपात मांडले आहेत.

तक्ता क्र. १: पुणे जिल्ह्यातील औद्योगिक विकासामुळे निर्माण होणारा प्रादेशिक असमतोल : आर्थिक व सामाजिक परिणाम (पुणे जिल्ह्याच्या औद्योगिक विकासाच्या संदर्भात – सैद्धांतिक विश्लेषण)

अ.क्र.	विकासाचा घटक	औद्योगिकदृष्ट्या विकसित प्रदेशांची वैशिष्ट्ये	तुलनेने मागास प्रदेशांची वैशिष्ट्ये	आर्थिक परिणाम	सामाजिक परिणाम
१	रोजगार संधी	उद्योगांमुळे भरपूर थेट व अप्रत्यक्ष रोजगार	रोजगाराच्या संधी मर्यादित	उत्पन्नवाढ	ग्रामीणशहरी - स्थलांतर
२	उत्पन्न पातळी	उच्च व स्थिर उत्पन्न	कमी व अनिश्चित उत्पन्न	आर्थिक तफावत	सामाजिक विषमता
३	पायाभूत सुविधा	वाहतूक, वीज, पाणी व दळणवळण प्रगत	अपुऱ्या मूलभूत सुविधा	गुंतवणूक केंद्रीकरण	जीवनमानातील फरक
४	औद्योगिक गुंतवणूक	मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिक गुंतवणूक	अल्प औद्योगिक गुंतवणूक	असमतोल आर्थिक विकास	प्रादेशिक उपेक्षा
५	नागरीकरण	जलद व अनियंत्रित शहरी विस्तार	मंद शहरी विकास	मालमत्ता किमतीत वाढ	झोपडपट्टीकरण
६	सामाजिक सेवा	आरोग्य, शिक्षण व सेवा सुविधा उपलब्ध	मर्यादित सामाजिक सेवा	मानवी भांडवल विकास	सामाजिक असमानता

स्रोत :मार्कंड व जंगले (२०२०); एमएसएमई डेव्हलपमेंट इन्स्टिट्यूट, मुंबई (२०१५); गवडे (२०२३);पोल (२०२४); शिंदे व जोडगे (२०२१). (दुय्यम स्रोतांच्या आधारे लेखकाने सैद्धांतिक स्वरूपात संकलित केलेला तक्ता.)

"स्मार्ट" शहरी वाढीच्या संदर्भात पुणे नागरी समूहावरील अभ्यासात औद्योगिकीकरणामुळे होणाऱ्या लाभासोबत पर्यावरणीय व सामाजिक आव्हानेही स्पष्टपणे मांडली आहेत (Butsch et al., 2017). त्यामुळे औद्योगिक विकास हा संतुलित व नियोजनबद्ध नसेल तर प्रादेशिक असमतोल वाढण्याची शक्यता असते.

औद्योगिक धोरण आणि सैद्धांतिक दृष्टीकोन:

राज्याच्या औद्योगिक धोरणाचा औद्योगिकीकरणावर मोठा प्रभाव असतो. महाराष्ट्र औद्योगिक धोरण-2019 चा ग्रामीण व शहरी औद्योगिकीकरणावर झालेला परिणाम अभ्यासताना असे दिसून येते की धोरणात्मक सवलती, पायाभूत सुविधा आणि गुंतवणूक प्रोत्साहन यांमुळे काही प्रदेश अधिक विकसित होतात (कदम, 2025). सैद्धांतिकदृष्ट्या हे "असमतोल विकास" (uneven development) या संकल्पनेशी सुसंगत आहे.

निष्कर्ष:

हा सैद्धांतिक अभ्यास दर्शवितो की पुणे जिल्ह्यातील औद्योगिक पट्ट्यांनी रोजगारनिर्मिती व आर्थिक विकासाला महत्त्वाची चालना दिली आहे. औद्योगिक पट्ट्यांमुळे थेट-अप्रत्यक्ष रोजगार वाढतो, उत्पन्न व जीवनमान सुधारते आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था बळकट होते. मात्र, स्थलांतर, नागरीकरणाचा ताण आणि प्रादेशिक असमतोल यांसारखी आव्हानेही समोर येतात. त्यामुळे औद्योगिक विकासाचा परिणाम हा द्वंद्वात्मक असून दीर्घकालीन व समावेशक विकासासाठी औद्योगिक विस्तारासोबत सामाजिक धोरणे, पायाभूत सुविधा नियोजन आणि कामगार कल्याण यांचा समन्वय आवश्यक ठरतो.

संदर्भसूची:

१. पोल, जितेंद्र. (२०२४). पुणे जिल्ह्याचा सामाजिक-आर्थिक विकास: एक सर्वसमावेशक विश्लेषण. यंग रिसर्चर, खंड १३, अंक ४ (ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-डिसेंबर). DOI: 10.5281/zenodo.14375230.

२. मार्कंड, वैशाली पी.; जंगले, बी. एच. (२०२०). पुणे जिल्ह्याच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात एमआयडीसीची भूमिका. इंटरनॅशनल रिसर्च जर्नल ऑफ मार्केटिंग अँड इकॉनॉमिक्स, खंड ७, अंक २, पृ. २४४–२४७. DOI: 18.A003.aarf.J14I01.005096.

३. एमएसएमई डेव्हलपमेंट इन्स्टिट्यूट, मुंबई. (२०१५). पुणे जिल्ह्याचा संक्षिप्त औद्योगिक प्रोफाइल. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार.

४. गवडे, हेमंत निवृत्ती. (२०२२). औद्योगिकीकरण व औद्योगिक वसाहतींच्या विकासाचा ग्रामीण नागरिकांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीवर परिणाम – एक अभ्यास (पी.एच.डी. प्रबंध). सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

५. गवडे, हेमंत निवृत्ती. (२०२३). ग्रामीण भागातील नियोजित औद्योगिकीकरणाचा परिणाम: औद्योगिकीकरणाचे सकारात्मक व नकारात्मक परिणामांचे मूल्यांकन. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ प्रोग्रेसिव्ह रिसर्च इन इंजिनिअरिंग, मॅनेजमेंट अँड सायन्स (IJPREMS). DOI: 10.58257/IJPREMS31852.

६. गवडे, हेमंत निवृत्ती. (२०२३). ग्रामीण भारतातील औद्योगिक वाढ व औद्योगिकीकरणावर परिणाम करणारे घटक: एक अध्ययन. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ

रिसर्च पब्लिकेशन अँड रिव्ह्यूज, खंड ४, अंक ७, पृ. २९३३–२९३६.

७. गवडे, हेमंत निवृत्ती. (२०२३). स्थलांतरित कामगारांचे सामाजिक-आर्थिक जीवन: चाकण पुणे औद्योगिक क्षेत्राचा अभ्यास. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ प्रोग्रेसिव्ह रिसर्च इन इंजिनिअरिंग, मॅनेजमेंट अँड सायन्स (IJPREMS), खंड ३, अंक ७, पृ. ४०३–४०५. DOI: 10.58257/IJPREMS31859.

८. शिंदे, प्रविण एल.; जोडगे, सुरेश बी. (२०२१). महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यातील लोकसंख्या स्थलांतराचे नमुने. जर्नल ऑफ रिसर्च इन ह्युमॅनिटीज अँड सोशल सायन्स, खंड ९, अंक ७, पृ. ५४–६३.

९. कदम, नमिता डी. (२०२५). महाराष्ट्र औद्योगिक धोरण-२०१९चा ग्रामीण व शहरी औद्योगिकीकरणावर परिणाम. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ इन्फर्मेशन टेक्नॉलॉजी अँड मॅनेजमेंट, खंड २०, अंक १, पृ. १४४–१५६. DOI: 10.29070/jyrmb352.

१०. पाटील, सुनैना रवींद्र; देवरे, सचिन जे. (२०२०). पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील कृषी पर्यटन व सामाजिक-आर्थिक विकास. महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र संशोधन पत्रिका – पीअर रिव्ह्यूड इंटरनॅशनल रिसर्च जर्नल ऑफ जिओग्राफी, खंड ३७, अंक १, पृ. १००–१०६.

११. **मार्कड, वैशाली पी.; जंगले, बी.एच .** (२०२०.(*पुणे जिल्ह्याच्या सामाजिकआर्थिक विकासात - .एमआयडीसीची भूमिका* इंटरनॅशनल रिसर्च जर्नल ऑफ मार्केटिंग अँड इकॉनॉमिक्स, खंड ७, अंक २, पृ . २४७–२४४